

Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην πόλη της Βέροιας

Αναστασία Ι. Μαργιέ, Άννα Σ. Ματσόκη

Τελεόφοιτες του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ

Η πόλη της Βέροιας αποτελούσε, και αποτελεί ακόμη, ένα μωσαϊκό πολιτισμών. Σήμερα το μωσαϊκό αυτό πλουτίζεται από «ψηφίδες» που καθημερινά ανακαλύπτει η αρχαιολογική σκαπάνη. Δημιουργήματα αρχαίων αλλά και νεότερων πολιτισμών, κατοίκων ή κατακτητών της πόλης έρχονται καθημερινά στο φως, αποδεικνύοντας τη σημαντική θέση της Βέροιας στο πέρασμα των αιώνων. Για την ανακάλυψη κάποιων νεότερων μνημείων αρκεί να περπατήσει κανείς τα στενά της πόλης και να αφεθεί στη μαγεία της. Η πόλη γίνεται ένα υπαίθριο μουσείο, δημιούργημα των λαών και του χρόνου, που έχουν αφήσει τα σημάδια τους στο δομημένο περιβάλλον. Έτσι, ακόμη και σήμερα, τα σημάδια της Τουρκοκρατίας είναι λίγο έως πολύ φανερά. Αρκετά από τα μνημεία που κατασκευάστηκαν κατά την Οθωμανική περίοδο, διασώζονται στην αρχική τους μορφή, άλλα έχουν τροποποιηθεί σε βαθμό που δύσκολα αναγνωρίζονται, ενώ δεν είναι λίγα αυτά που έχουν αντικατασταθεί από νέα κτίσματα.

Στην πόλη της Βέροιας, σώζονται σήμερα οθωμανικά κτήρια θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως τεμένη, τεκέδες (μοναστήρια δερβίσηδων και προσκυνηματικοί τάφοι), ιεροδιδασκαλεία, αλλά και κτήρια εμπορικού και διοικητικού χαρακτήρα, κτήρια εκπαίδευσης, λουτρά και γεφύρια. Παρόλο που τελικά σώζονται περισσότερα μνημεία από όσα αρχικά υποψιάζεται κανείς, μεγάλος είναι και ο αριθμός αυτών που έχουν καταστραφεί είτε εξαιτίας της φθοράς του χρόνου, είτε εξαιτίας έλλειψης έργων συντήρησης και αποκατάστασής τους.

Η Βέροια υπέμεινε τον τουρκικό ζυγό από το 1430 έως τις 16 Οκτωβρίου του 1912. Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, η πόλη ήταν το κέντρο μιας διοικητικής περιφέρειας, που περιελάμβανε πάνω από εκατό οικισμούς και εκτεινόταν από την αποξηραμένη σήμερα λίμνη των Γιαννιτών στο βορρά έως τα περίχωρα της Κατερίνης στο νότο και από τον Αλιάκμονα και το Αιγαίο ανατολικά έως το Βέρμιο δυτικά. Η Βέροια, ενταγμένη στο οθωμανικό σύστημα επαρχιακής διοίκησης, αποτελούσε έδρα καζά¹ και μαζί με την Έδεσσα, τη Νάουσα, τα Γιαννιτσία και το Γυναικόκαστρο στην περιοχή του Κιλκίς, ανήκαν στο σαντζάκι (περιφέρεια) της Θεσσαλονίκης.²

Στις αρχές του αιώνα η Βέροια είχε πληθυσμό που έφτανε τους 13.000 κατοίκους. Από αυτούς, 6.000 ήταν Έλληνες, 5.500 Τούρκοι, 700 Εβραίοι και 500 Γύφτοι και Αιθίοπες. Οι Έλληνες κατοικούσαν στο βόρειο και ανατολικό τμήμα της πόλης, σε χριστιανικούς μαχαλάδες. Κάθε μαχαλάς είχε ως κοινωνικό κέντρο την εκκλησία του, που άλλοτε είχε χτιστεί

κρυφά ανάμεσα σε σπίτια και άλλοτε με την άδεια των κατακτητών. Ομοίως και οι Τούρκοι είχαν εγκατασταθεί στο νότιο και δυτικό τμήμα της πόλης, σε δεκαέξι συνοικίες, με κέντρο τα τζαμιά τους. Μόνο τρεις από αυτές τις συνοικίες φαίνεται ότι δεν είχαν το δικό τους τέμενος. Το σημείο συνάντησης όλων των κατοίκων της πόλης, ανεξάρτητα από την εθνικότητα και το θρήσκευμά τους ήταν το μπεζεστένι (κλειστή αγορά), που κάηκε στην καταστροφική πυρκαγιά του 1864.

Τα τεμένη της πόλης κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες: σε αυτά που ήταν αρχικά χριστιανικοί ναοί και σε αυτά που χτίστηκαν εξ αρχής. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει η Παλαιά Μητρόπολη που μετατράπηκε σε Τζαμί του Χουνκιάρ, ο βυζαντινός Ναός του Αποστόλου Παύλου που μετατράπηκε σε Τζαμί του Μουσά Τσελεμπί και ο Ιερός Ναός της Αγίας Παρασκευής που μετατράπηκε σε Τζαμί του Φιριντζή.

Το Τζαμί του Χουνκιάρ, δηλαδή του κατακτητή,³ βρίσκεται στο κέντρο της πόλης και είναι η πρώτη εκκλησία που μετατράπηκε σε τζαμί από τους Τούρκους καθώς τότε αποτελούσε το Μητροπολιτικό Ναό της Βέροιας.⁴ Είναι γνωστό πως όταν οι Τούρκοι κατακτούσαν μια πόλη, μετέτρεπαν τη μητρόπολή της σε τζαμί, για να κάμψουν έτσι το ηθικό των χριστιανών κατοίκων.

Η Παλαιά Μητρόπολη της Βέροιας θεωρείται ένα από τα μεγαλύτερα σωζόμενα μεσοβυζαντινά κτίσματα στο χώρο των Βαλκανίων και ένας από τους μεγαλύτερους επισκοπικούς ναούς που χτίστηκαν στη Μακεδονία στις αρχές του 11ου αιώνα. Παρ' όλα αυτά, οι ιστορικές μαρτυρίες γι' αυτό το μνημείο είναι ελάχιστες. Μόνο η επιγραφή «και τούτο

έργον Νικήτα Θυηπόλου» στο μαρμάρινο υπέρθυρο της δυ-
1. Γενική άποψη της Βέροιας.

τικής εισόδου παρέχει κάποια πληροφορία για την ιστορία του μνημείου αυτού.⁵

Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με υποτυπώδες εγκάρσιο κλίτος και νάρθηκα. Σε όλο το μήκος του κτίσματος δεν σώζεται πλέον το νότιο κλίτος, το οποίο κατέρρευσε σε άγνωστη εποχή. Το κεντρικό κλίτος σχηματίζεται με εναλλαγή πεσσών και κιόνων με ανόμοια ιονικά κιονόκρανα, τα οποία αποτελούν σπόλια.⁶

Κατά τη μετατροπή της εκκλησίας σε τζαμί, τα ημικυκλικά τόξα των ανώτερων παραθύρων μετατράπηκαν σε οξυκόρυφα και το βόρειο τμήμα του εγκάρσιου κλίτους κατεδαφίστηκε, για να δώσει τη θέση του σε έναν ραδινό και λιτό μινιάρε.

Οι Οθωμανοί κατακτητές σεβάστηκαν και διατήρησαν τα εξωτερικά επιχρίσματα, τα οποία ήταν διακοσμημένα με αρχαιοελληνικά μοτίβα. Σήμερα σώζονται μόνο ορισμένα τμήματά τους, που μαρτυρούν όμως τη ζωρότητα των χρωμάτων τους και τον καλό σχεδιασμό τους. Όμως οι μουσουλμάνοι δεν έδειξαν τον ίδιο σεβασμό και για τον εσωτερικό τοιχογραφικό διάκοσμο που αποτελούνταν από τοιχογραφίες του 13ου κυρίως αιώνα. Επρόκειτο για μια ζωγραφική παράγωγη από διαφορετικά χέρια ζωγράφων, η προέλευση των οποίων θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στο κράτος της Ηπείρου.⁷ Οι κατακτητές «τρύπησαν» τις τοιχογραφίες, προκειμένου να «πιάσει» ο σοβάς αλλά και για να προσβάλουν τα ιερά των χριστιανών.

Μετά την απελευθέρωση της Βέροιας, ο ναός επαναλειτούργησε για μικρό χρονικό διάστημα. Αργότερα μετατρά-

πηκε σε κτήριο της Χριστιανικής Ένωσης Ορθοδόξων Βέ-

ροιας «Απόστολος Παύλος», ενώ κατά τη διάρκεια των πολέμων στέγασε κρατικές υπηρεσίες. Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής, η Παλαιά Μητρόπολη χρησιμοποιήθηκε ως στάβλος. Ακόμη και σήμερα όμως, ενενήντα τέσσερα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Βέροιας, δεν χάρει του σεβασμού που της αξίζει. Παραμένει ένα ερειπωμένο τζαμί, με μισοκατεστραμμένο μινιάρε και με διάφορα παραπήγματα κατασκευασμένα σε επαφή με αυτό.

Ο δεύτερος χριστιανικός ναός που μετατράπηκε σε τζαμί ήταν ο Ναός του Αποστόλου Παύλου. Αρχικά, οι Τούρκοι μετέτρεψαν το ναό σε Τζαμί του Μουσά Τσελεμπί. Όταν το τζαμί αυτό κατεδαφίστηκε για άγνωστο λόγο, χρησιμοποιήθηκαν δικά του και άλλα οικοδομικά υλικά, για την κατασκευή του τεμένους που υπάρχει σήμερα στην ίδια θέση, γνωστού ως Τζαμί του Μενδρεσέ.

Το Τζαμί του Μενδρεσέ βρίσκεται δίπλα στο Βήμα του Αποστόλου Παύλου,⁸ στη νότια πλευρά της πόλης, ακριβώς έξω από τα τείχη. Πρόκειται για το μεγαλύτερο τζαμί που χτίστηκε ποτέ στην πόλη της Βέροιας και το πιο καλοδιατηρημένο από αυτά που σώζονται. Είναι δείγμα μονότρουλου τύπου με προσθήκη δύο παράπλευρων χώρων μικρότερου ύψους. Το 1168, όταν ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί επισκέφτηκε τη Βέροια, δίπλα στο τζαμί υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο.⁹

Το προσωνύμιο «Τζαμί του Μενδρεσέ» οφείλεται σε κάποιο κτήριο μενδρεσέ, ιεροδιδασκαλείου δηλαδή, που λειτουργούσε σε κοντινή απόσταση και κάποια στιγμή, μετά την

2. Η Παλαιά Μητρόπολη.

έλευση των προσφύγων, κάηκε. Εκείνη την εποχή, ο χώρος γύρω από το τζαμί θα πρέπει να ήταν ξεχωριστού κάλλους. Δεν είναι τυχαίο πως ήταν γνωστός με τα προσωνύμια «Τόπος Προσευχής», «Τόπος Λατρείας», «Υποδειγματική Κοιλιάδα», «Τα Πολλά Κυπαρίσσια» κ.ά.

Όσον αφορά τον τρόπο δομής του μνημείου, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο θόλος του, διαμέτρου 11,5 μέτρων, που στηρίζεται στους περιμετρικούς τοίχους μέσω δωδεκάγωνου τύμπανου. Είναι αξιοσημείωτο πως, ενώ εξωτερικά φαίνεται καθαρά το δωδεκάγωνο τύμπανο στο οποίο στηρίζεται ο θόλος, εσωτερικά ο θόλος μοιάζει να στηρίζεται απευθείας στους τέσσερις τοίχους. Η επικάλυψή του γινόταν με φύλλα χαλκού, ενώ εσωτερικά είναι διακοσμημένος με φυτόμορφα μοτίβα και αποσπάσματα από το Κοράνι.

Μία ακόμη ιδιαιτερότητα του τζαμιού είναι πως σε αυτό ανήκει ο μοναδικός μιναρές που σώζεται σήμερα ακέρατος στην πόλη. Στη βάση του, υπάρχει μαρμάρινο αγκωνάρι με ίχνη αρχαίας ελληνικής επιγραφής όπου αναγράφεται «ΒΩ... ΕΥΝ...» και το οποίο αποτελούσε αρχιτεκτονικό μέλος του Βωμού της Ευνομίας που προϋπήρχε στη θέση αυτή. Στο Τζαμί του Μενδρεσέ σώζεται επίσης το μιχράμπ, το αντίστοιχο του χριστιανικού ιερού δηλαδή, το οποίο είναι πάντα προσανατολισμένο προς τη Μέκκα. Το μιχράμπ, αν και έχει υποστεί φθορές, φαίνεται πως ήταν καλοδομημένο και διακοσμημένο με έντονα χρώματα. Σήμερα, το Τζαμί του Μενδρεσέ ανήκει στην κυριότητα της Ιεράς Μητρόπολης Βέροιας.

Ο τρίτος χριστιανικός ναός που μετατράπηκε σε τζαμί από τους Τούρκους ήταν ο Ναός της Αγίας Παρασκευής. Βρισκόταν στη συμβολή της παρόδου Πλατάνων και της οδού Ν. Καββαδία και ονομάστηκε Τζαμί του Φιριντζή. Το γεγονός ότι αυτή ήταν η τρίτη σε σειρά εκκλησία που επέλεξαν οι μουσουλμάνοι για να τη μετατρέψουν σε χώρο λατρείας τους, υποδηλώνει πως αυτή θα ήταν και η τρίτη σε μέγεθος και ομορφιά εκκλησία της Βέροιας. Το Τζαμί του Φιριντζή ενδεχομένως να κάηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1864. Όταν το 1920 κατεδαφίστηκε, αποκαλύφθηκαν θεμέλια αρ-

χαίου ναού, πιθανότατα της θεάς Αφροδίτης.

Αφού οι Τούρκοι μετέτρεψαν τις εκκλησίες που θεώρησαν πιο αξιόλογες σε τζαμί, στη συνέχεια έχτισαν και άλλα, εξ αρχής. Βέβαια η μορφή που έχουν σήμερα τα περισσότερα από αυτά δεν προδίδει στο ελάχιστο την προηγούμενη χρήση τους.

Δίπλα στο Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας (πρώην μύλο Μάρκου) στέκει ακόμη το Τζαμί του Μαχμούτ Τσελεμπί, χτισμένο πάνω στα νότια τείχη της πόλης. Το μνημείο αυτό είναι γνωστό ως Μπογιαλί Τζαμί, δηλαδή βαμμένο τζαμί, προσωνύμιο που οφείλεται στα ζωηρά χρώματα με τα οποία ήταν βαμ-

μένο, ίχνη από τα οποία σώζονται ακόμα. Σήμερα δεν διαφέρει εξωτερικά από μια μεγάλη ιδιωτική κατοικία με κεραμοσκεπή. Απέναντί του (νότια) βρισκόταν ένας από τους πέντε τεκέδες της πόλης (μοναστήρι δερβίσηδων), που κατά πάσα πιθανότητα ήταν ο Τεκές του Μπαμπά ή του Παπά.¹⁰

Ο μιναρές του Μπογιαλί Τζαμιού ήταν πραγματικά εντυπωσιακός. Ο κορμός του ήταν καλοδομημένος με ραβδώσεις και έμοιαζε με κίονα δωρικού ρυθμού, ενώ στην κορυφή του υπήρχε μια «κορώνα». Ο μιναρές γκρεμίστηκε το 1940, ενώ είχε ήδη χάσει την κορυφή του. Σήμερα σώζεται τμήμα της βάσης του. Μια ακόμη ιδιαιτερότητα του τζαμιού ήταν πως αυτό ήταν χωρισμένο σε δύο τμήματα, το ένα εκ των οποίων λειτουργούσε ως σχολείο. Το Μπογιαλί Τζαμί χρησιμοποιήθηκε για αρκετά χρόνια ως κατοικία, ενώ σήμερα είναι εγκαταλελειμμένο και σε κακή κατάσταση.

Ένα από τα πιο αξιόλογα δείγματα οθωμανικής αρχιτεκτονικής που σώζονται στην πόλη είναι το Ορτά Τζαμί, δηλαδή κεντρικό τζαμί. Όπως μας φανερώνει και το όνομά του, βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, στη νησίδα που ορίζουν οι οδοί Κεντρικής, Λεωνίδου και Θεμιστοκλέους. Σύμφωνα με χρονογράμμα που βρέθηκε πάνω από την πύλη του, το τζαμί χτίστηκε το 1490.

Πρόκειται για ένα απλό, τετραγωνικής κάτοψης (πλευράς 8 μέτρων), μονόχωρο, τρουλοσκεπές κτίσμα. Μπροστά από την κύρια είσοδο υπήρχε εντυπωσιακό προστώο, με μαρμαρίνους, αράβδωτους κίονες που έφεραν οξυκόρυφα τόξα από κεραμικά πλακίδια. Τα τόξα είχαν τέσσερα κέντρα χάραξης και συνδέονταν στη βάση τους με ξύλινα οριζόντια δοκάρια. Σήμερα σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα του προστώου. Ο θόλος, που ήταν κάποτε καλυμμένος με φύλλα μολύβδου, στηρίζεται σε οκταγωνικό τύμπανο που επικάθεται στους τέσσερις τοίχους του κτηρίου μέσω σφαιρικών τριγώνων.

Το Ορτά Τζαμί είναι χτισμένο με πωρόλιθους μεγάλου μεγέθους και μάρμαρα, σπόλια παλαιότερων κτισμάτων, βυζαντινών και αρχαίων χρόνων. Στις τοιχοποιίες του τζαμιού

χρησιμοποιήθηκαν επίσης λίθοι που προέρχονται από το Ιερό των Σεβαστών.¹¹ Πιο συγκεκριμένα, επρόκειτο για επιγραφές προς τιμήν του Λευκίου Καλπουνρίου Πίσωνος και του Αυτοκράτορα Νέρβα.¹² Στην ανατολική πλευρά της οκταγωνικής βάσης του τρούλου είναι φανερό η επαναχρησιμοποίηση αρχιτεκτονικού μαρμάρινου μέλους αρχαίας ελληνικής επιγραφής στο οποίο διατηρούνται χαραγμένα τρία κεφαλαία γράμματα, τοποθετημένα ανάποδα. Στην επιγραφή αναγράφονται τα γράμματα ΚΙΚ. Μπορεί να πρόκειται για τυχαίο γεγονός, ίσως όμως τα γράμματα αυτά να περιείχαν ένα μήνυμα που θα ήθελε να στείλει ο Έλληνας τεχνίτης σε κάποιους περισσότερο παρατηρητικούς ομοεθνείς του. Αυτή είναι εξάλλου και η εκδοχή που υποστηρίζει ο ερευνητής Θ. Γαβριηλίδης.¹³

Εξωτερικά η διακόσμηση του κυρίως τμήματος του τεμένους γίνεται με το υλικό αρμολόγησης, το οποίο έχει τοποθετηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να προεξέχει από τους λίθους της τοιχοποιίας. Όσον αφορά το μιναρέ, ο κορμός του αναδεικνύεται χάρη σε ένα εντυπωσιακό μοτίβο που θυμίζει κέντημα και δημιουργείται από κονίαμα πλούσιο σε κεραμικά.

Στον βορειανατολικό και τον νοτιοδυτικό τοίχο του τζαμιού υπάρχουν έντονα τα σημάδια από τη στήριξη οριζόντιων ξύλινων δοκαριών που χρησίμευαν για τη στέγαση πλευρικών, μεταγενέστερα κατασκευασμένων χώρων. Οι κατασκευές αυτές δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς δημιουργήθηκαν. Όπως όμως φαίνεται σε φωτογραφία του 1986, υπήρχαν ακόμη στη θέση τους, τουλάχιστον μέχρι και τη χρονιά εκείνη.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου το τζαμί φιλοξένησε ξένους στρατιώτες. Το 1938 το μνημείο κηρύχθηκε διατηρητέο. Αργότερα, σε διάφορες χρονικές περιόδους, χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία, εργαστήριο μουσικών οργάνων, μαρμαράδικο και ξυλουργείο.

Κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών, όλα τα οθωμανικά ακίνητα καταγράφηκαν και περιήλθαν στην ελληνική κυριό-

τητα. Ανάμεσα σε αυτά, υπήρχαν και τεμένη τα οποία δόθηκαν σε Έλληνες και χρησιμοποιήθηκαν, ύστερα από μετατροπές, ως κατοικίες.

Ένα από αυτά είναι το Τζαμί του Σούμπαση που σώζεται σήμερα ως κατοικία στη συμβολή των οδών Ειρήνης και Μιαούλη. Φαίνεται πως ήταν ένα αρκετά μεγάλο σε μέγεθος τζαμί, με εντυπωσιακό θόλο και μιναρέ. Στο ισόγειο, τα χτισμένα παράθυρα με τα οξυκόρυφα τόξα μαρτυρούν το παρελθόν του κτηρίου. Ακόμη, σε κατοικίες έχουν μετατραπεί το Μπαϊρ Τζαμί, δηλαδή τζαμί της πλαγιάς στη συμβολή των οδών Σμύρνης και Ταντάλου, καθώς και το Γιολά Γκελντί Τζαμί στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής Καλλιθέας, σε πάροδο της οδού Αθανασίου Διάκου. Το τέταρτο τέμενος που είναι σήμερα κατοικία, το γνωστό Τζαμί της Μπαρμπούτας, βρισκόταν κοντά στη γέφυρα της Δήμητρας. Αν και ήταν το γραφικότερο τέμενος της Βέροιας (υπάρχει και η άποψη πως ήταν μοναστήρι δερβίσηδων), τίποτα στη σημερινή του εξωτερική όψη δεν φανεώνει την ιστορία του.

Υπήρξαν όμως και μερικά τζαμιά τα οποία δεν υπάρχουν πια. Αυτά ήταν κυρίως πολύ μικρά σε μέγεθος και η κατασκευή τους ήταν δευτερεύουσας σημασίας και με ευτελή υλικά. Ένα από αυτά βρισκόταν στη συμβολή των οδών Μητροπόλεως και Μάρκου Μπότσαρη και ονομαζόταν Τζαμί της Νότιας Πλευράς της Πλατείας Ωρολογίου. Όπως τα περισσότερα τεμένη που ήταν χτισμένα στην άκρη της πόλης, έτσι και αυτό είχε δίπλα του μουσουλμανικό νεκροταφείο. Λίγο πιο πάνω, στην Πλατεία Μάρκου Μπότσαρη, βρισκόταν το Τσερμέν Τζαμί. Αν και αυτό ήταν λιτό στην κατασκευή του, ο μιναρές του ήταν καλοδουλεμένος με ραβδώσεις και θύμιζε το μιναρέ του Μπογιαλί Τζαμιού. Τέλος, υπήρχαν δύο ακόμη μικρά τζαμιά για τη μορφή των οποίων δεν έχουμε κανένα στοιχείο. Το Τζαμί της Πόρτας του Νερού (Σου Καπουσού Τζαμί) βρισκόταν στο δρόμο προς τους Στρατώνες και το Τζαμί της Απέναντι Γειτονιάς (Καρ-

3. Το Μπογιαλί Τζαμί.

4. Το Ορτά Τζαμί.

σί Μαχαλά Τζαμί) στην οδό Μικράς Ασίας, και κοντά στη βόρεια όχθη του Τριποτάμου.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι Οθωμανοί, κατά το πέρασμά τους από τον ελλαδικό χώρο, δημιούργησαν όχι μόνο θρησκευτικά μνημεία και κτίσματα εμπορικού χαρακτήρα αλλά και κτήρια για κοινωφελείς σκοπούς. Έχτισαν λοιπόν βιβλιοθήκες, νοσοκομεία, χάνια αλλά και χαμάμ,¹⁴ τυπικά κτήρια του ισλαμικού κόσμου.

Στο κέντρο της Βέροιας σώζονται σήμερα, σε σχετικά καλή κατάσταση, τα Δίδυμα Λουτρά του Σινάν του Αλατά. Ιδρύθηκαν από τον Τουτζιζού Σινάν Μπέη σε άγνωστη χρονική περίοδο¹⁵ και λειτουργούσαν μέχρι το 1935.

Τα Δίδυμα Λουτρά της Βέροιας αποτελούνται από το ανδρικό και το γυναικείο τμήμα, όμοια ως προς τη μορφή τους, την κατασκευαστική τους δομή και τη λειτουργία, γεγονός στο οποίο οφείλεται και η ονομασία του λουτρού.¹⁶

Η ιδιαιτερότητα του συμπλέγματος έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για τα μοναδικά δίδυμα λουτρά στα οποία το γυναικείο και το ανδρικό τμήμα εμπλέκονται μεταξύ τους αναπτύσσοντας σχήμα Γ με ισόπλευρα μέρη.¹⁷

Τόσο το γυναικείο, όσο και το ανδρικό τμήμα αποτελούνται από τρεις βασικούς χώρους: τα αποδυτήρια, το χλιαρό διαμέρισμα και το θερμό διαμέρισμα σε άμεση σχέση με το χώρο του κλιβάνου.

Επιπρόσθετα, στα λουτρά της Βέροιας σώζονται και υπόκαυστα,¹⁸ στοιχείο που συναντάται σχετικά σπάνια στον ελλαδικό χώρο.

Και στα δύο τμήματα του δίδυμου λουτρούνα, ο μεγάλος χώρος των αποδυτηρίων στεγάζεται με ημισφαιρικό θόλο, κατασκευασμένο από οπτόπλινθους, που έχουν μεγάλη αντοχή σε θλίψη, απαραίτητη προϋπόθεση για να αντεπε-

ξέλθουν στην εντατική κατάσταση που δημιουργείται στις θολωτές κατασκευές. Η μεταβίβαση του φορτίου από το οκταγωνικό τύμπανο του θόλου στους περιμετρικούς τοίχους γίνεται με ζώνη περσικών τριγώνων, μια λύση που συναντάται στα πρώιμα παραδείγματα οθωμανικών λουτρών στον ελλαδικό χώρο.¹⁹

Όσον αφορά τον εσωτερικό διάκοσμο του χαμάμ, εκτός από τα ψηφιδωτά που σώζονται στα αποδυτήρια του ανδρικού τμήματος, ίχνη στο θόλο του ίδιου χώρου αποκαλύπτουν πως υπήρχε επίχρισμα διακοσμημένο με φυτικά μοτίβα. Γενικότερα τα ανδρικά λουτρά ήταν λίγο μεγαλύτερα, πιο προσεγμένα και είχαν πλουσιότερη διακόσμηση από τα γυναικεία.

Τα Δίδυμα Λουτρά του Σινάν του Αλατά κηρύχτηκαν διατηρητέα το 1963. Το 1995, το μνημείο περιήλθε στην κυριότητα του Δήμου Βέροιας και σήμερα χρησιμοποιείται ως εργαστήριο συντήρησης βυζαντινών τοιχογραφιών (από την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

Ανάμεσα στα κτήρια που κατασκεύασαν οι κατακτητές είναι και το Οθωμανικό Διοικητήριο, που βρίσκεται στην Πλατεία Ωρολογίου. Το κτήριο αυτό, μετά την αποχώρηση των Τούρκων, στέγασε τα δικαστήρια της πόλης και μέχρι σήμερα λειτουργεί ως Δικαστικό Μέγαρο.

Πρόκειται για ένα νεοκλασικό κτήριο που κατασκευάστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Το κτήριο διακρίνεται για την καθαρότητα των όγκων του, τη λειτουργικότητα των κατόψεων του, τα μεγάλα ανοίγματα και τη συμμετρία των κατόψεων και των όψεών του. Τον Φεβρουάριο του 1983, το Δικαστικό Μέγαρο χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης και ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Απέναντι από την Πλατεία Ωρολογίου, στη σημερινή οδό Μάρκου Μπότσαρη, βρίσκεται το 3ο και το 14ο Δημοτικό Σχολείο Βέροιας. Η ανέγερση του κτηρίου ξεκίνησε το 1909 από τους Τούρκους, προκειμένου να μην υστερούν έναντι των Βεροιαίων, που είχαν ήδη κατασκευάσει με δικούς τους πόρους ένα νέο κτήριο εκπαίδευσης, το Γυμνάσιο Βέροιας.²⁰ Το κτήριο αυτό εξακολούθησε να λειτουργεί ως μουσουλμανικό σχολείο και μετά την απελευθέρωση της πόλης, ενώ ως ελληνικό σχολείο χρησιμοποιήθηκε μετά το 1924.²¹

Πρόκειται για ένα τριώροφο εκλεκτικιστικό κτήριο με κεραμοσκεπή, στο οποίο συνδυάζονται διακριτικά νεοκλασικά

5. Το Τζαμί της Μπαρμπούτας.

6. Τα Δίδυμα Λουτρά του Σινάν του Αλατά.

και μπαρόκ στοιχεία. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν δομικά υλικά από τον πύργο της Βασίλισσας Βεργίνας που βρίσκεται πίσω από τα δικαστήρια, από τα γύρω τείχη, τον πύργο του Ωρολογίου και τα παλαιά κάστρα της περιοχής. Το κτήριο αποκαταστάθηκε κατά τη νεότερη περίοδο, οι εργασίες όμως περιορίστηκαν μόνο στις όψεις του. Σήμερα, εκτός από το Οθωμανικό Διοικητήριο και το Μουσουλμανικό Σχολείο, σε κανένα από τα μνημεία που αναφέρθηκαν δεν έχει δοθεί η δέουσα σημασία ώστε να αναδειχθεί η ιστορική και αρχιτεκτονική του αξία. Τα τζαμιά της πόλης στέκουν εγκαταλελειμμένα και σε κατάσταση που δεν μας επιτρέπει να απαιτήσουμε το σεβασμό που θα θέλαμε για τους χριστιανικούς ναούς που βρίσκονται σε οθωμανικά εδάφη. Όλη αυτή η εγκατάλειψη και η αδιαφορία, σε παλιότερες εποχές θα μπορούσε εν μέρει να δικαιολογηθεί, αν αναλογιστούμε τα δεινά και την καταπίεση που δέχτηκαν οι Βεροιοί από τους κατακτητές. Παρ' όλα αυτά, η περίοδος της Τουρκοκρατίας δεν παύει να αποτελεί μέρος της ιστορίας της Βέροιας, η οποία μάλιστα καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και τη σημερινή κοινωνικοοικονομική κατάσταση της πόλης. Κατά συνέπεια, σήμερα, τα εν λόγω μνημεία, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως «κτίσματα που άφησαν πίσω τους οι κατακτητές» αλλά ως μέρος του θησαυρού της πόλης και μάρτυρες της ιστορίας της.

Είναι λοιπόν απαραίτητη η χορήγηση κονδυλίων από την πολιτεία για έργα αποκατάστασης των μνημείων αυτών. Επίσης θα πρέπει να κηρυχθούν διατηρητέα όσα από τα κτήρια αυτά δεν έχουν ακόμη χαρακτηριστεί έτσι, με ευθύνη της πολιτείας και χωρίς βέβαια να προσβληθούν τα συμφέροντα των ιδιοκτητών τους. Η ευθύνη όλων μας όμως δεν σταματά εκεί. Θα πρέπει να υπάρξει κατάλληλη μέριμνα για την προβολή των μνημείων αυτών καθώς και για την πληροφόρηση των πολιτών, όσον αφορά την ιστορική και αρχιτεκτονική τους αξία. Τέλος, ας μην ξεχνάμε το παρακάτω απόσπασμα από τη Διακήρυξη του Άμστερνταμ (1975): «Η αρχαιολογική κληρονομιά δεν θα επιζητήσει παρά μόνο εάν εκτιμηθεί από το κοινό και ιδίως από τις νέες γενιές. Πρέπει, λοιπόν, τα μορφωτικά προγράμματα, σε όλα τα επίπεδα, να ασχοληθούν περισσότερο με αυτήν την ύλη».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Ο καζάς ήταν δικαστική περιφέρεια με επικεφαλής τον καδή.

² Α. Αναστασόπουλος, «Μουσουλμάνοι και χριστιανοί στη Βέροια του β' μισού του 18ου αιώνα», *Βέροιας Μελετήματα*, Φίλοι Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2003, σ. 40.

³ Ο όρος «κατακτητής» αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα στον Μουράτ Β' που ήταν υπεύθυνος για την οριστική κατάληψη της πόλης. Η Βέροια δεν αλώθηκε από τους Τούρκους μόνο μία φορά αλλά τουλάχιστον τρεις, ή και περισσότερες.

⁴ Η Παλαιά Μητρόπολη ήταν ναός αφιερωμένος στους αποστόλους Πέτρο και Πάυλο (κατά άλλους στους δώδεκα Αποστόλους).

⁵ Η επιγραφή αναφέρεται στον επίσκοπο Βέροιας Νικήτα, γνωστό από έγγραφο της μονής Εσφιγμένου του έτους 1078. Χρονολογεί συνεπώς τη μεσοβυζαντινή φάση της Παλαιάς Μητρόπολης.

⁶ Στόλια αποτελούν επίσης και κάποιες μαρμάρινες πλάκες στο δάπεδο του ναού.

⁷ Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Βέροια*, Ταμείο Αρχαιολογικών Χώρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2003, σ. 71.

⁸ Πρόκειται για τη μοναδική εξακριβωμένη θέση, μαζί με το Βήμα της Ρώμης, από όσες πέρασε ο Απόστολος Παύλος κηρύσσοντας το χριστιανισμό στους ειδωλολάτρες.

⁹ Η. Μεσσίνας, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Γαβριηλίδης, σ. 111-112.

¹⁰ Θ. Γαβριηλίδης, *Η Βέροια στους αιώνες*, Βέροια 1999, σ. 31.

¹¹ Β. Μαυροματίδου, «Αποκατάσταση του Ορτά Τζαμί στη Βέροια», διπλωματική εργασία του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών «Προστασία Μνημείων» του Ε.Μ.Π., Αθήνα 2003, σ. 19.

¹² Οι επιγραφές αυτές έχουν καταγραφεί, αλλά δεν σώζονται σήμερα, μετά την καταστροφή που έγινε στη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

¹³ Γαβριηλίδης, *ό.π.*, σ. 35.

¹⁴ Η λέξη χαμάμ είναι εβραϊκή και σημαίνει «ζεστός χώρος».

¹⁵ Γνωρίζουμε πως το 1640 χρειάστηκε επισκευές. Κατά συνέπεια, η περίοδος κατά την οποία κατασκευάστηκαν είναι προγενέστερη.

¹⁶ Συνήθως γίνονταν εμφανής διαχωρισμός ανάμεσα στο αντρικό και στο γυναικείο τμήμα των δίδυμων λουτρών. Αυτό γινόταν μέσω του μεγέθους, του πλούτου της διακόσμησης, του ύψους και της επεξεργασίας των τρούλων. Όπως είναι αναμενόμενο, τα ανδρικά χαμάμ ήταν πιο μεγαλόπρεπα και περιποιημένα.

¹⁷ Μία ακόμη εξαίρεση, εκτός ελλαδικού χώρου, αποτελεί το Aya Sofia Hamam στην Κωνσταντινούπολη, έργο του αρχιτέκτονα Εμίρ Σινάν, όπου τα δύο τμήματα διατάσσονται συμμετρικά έχοντας κοινή εστία.

¹⁸ Είναι ο χώρος που βρίσκεται κάτω από τα δάπεδα, μέσα στον οποίο γίνεται η κυκλοφορία του ζεστού καπνού που προέρχεται από την καύση των ξύλων. Κιονίσκοι υπόκαυστων υπάρχουν επίσης στο λουτρό του Χουσεΐν Πασά στη Ναύπακτο, στην Απολλωνία Βόλβης και αλλού.

¹⁹ Ε. Κανετάκη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, ΤΕΕ, Αθήνα 2004, σ. 293.

²⁰ Α. Χριστοδούλου, *Ιστορία της Βέροιας*, Μάρτιος 1960.

²¹ Ειρήνη Βαβαδέρη / Νίκη Μόλτση, *Τα σχολικά κτήρια στη Δυτική Μακεδονία (1830-1930)*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 45.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, «Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί στη Βέροια του β΄ μισού του 18ου αιώνα», *Βέροιας Μελετήματα*, Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2003.

ΒΑΒΑΔΕΡΗ ΕΙΡΗΝΗ / ΝΙΚΗ ΜΟΛΤΣΗ, *Τα σχολικά κτήρια στη Δυτική Μακεδονία (1830-1930)*, ερευνητική εργασία Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2003.

ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ ΘΩΜΑΣ, *Η Βέροια στους Αιώνες*, Βέροια 1999.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, *Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγά Τσελεμπή*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973.

ΚΑΝΕΤΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, ΤΕΕ, Αθήνα 2004.

ΜΑΡΓΙΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ / ANNA ΜΑΤΣΚΑΝΗ, *Η οθωμανική αρχιτεκτονική της Βέροιας*, ερευνητική εργασία Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2005.

ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΔΟΥ ΒΗΘΛΕΕΜ, «Αποκατάσταση του Ορτά Τζαμί στη Βέροια», διπλωματική εργασία διατμηματικού προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών «Προστασία Μνημείων» ΕΜΠ, Αθήνα 2003.

ΜΕΣΣΙΝΑΣ ΗΛΙΑΣ, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Γαβριηλίδης, Βέροια 2002.

ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Οδοιπορικό στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Βέροια*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2003.

ΧΙΟΝΙΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Πληροφορίες για την ορθόδοξη ελληνική κοινότητα της Βέροιας στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Βέροια 1972.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, *Ιστορία της Βέροιας*, Μάρτιος 1960.

KIEL MACHIEL, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, Variorum, Great Britain 1990.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1, 3-5: Προσωπικό αρχείο Καλλιγά Γεράσιμου.

Εικ. 2: Cd «Βέροια Μητρόπολις της Μακεδονίας», εκδ. Δήμος Βέροιας – Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βέροια 2003.

Εικ. 6: Φωτ. Αναστασία Μαργιέ και Ματσκάνη Άννα.

The Ottoman Architecture in the City of Veroia

Anastasia Marge - Anna Matskani

The Ottoman architecture of Veroia, well hidden in the city, is a neglected part of the city's history of architecture. Mosques with half-destroyed minarets, Ottoman administrative and educational edifices, baths and bridges come into view among works of Byzantine, traditional and modern architecture, witnesses to a difficult but, architecturally, creative period.

Veroia remained under the Turkish rule from 1430 to 1912 and was among the cities with a very high percentage of Turk inhabitants. Through all these years the Christian Greeks and the Muslim Turks were living in their own separate quarters, laid out around churches and mosques, respectively. The conquerors not only converted the biggest and most beautiful churches to mosques, but they also built new ones, monuments with exceptional historic and architectural interest.

The Orta, Bojiali, Soubasi, Barbouta, Bair Djami and other mosques are only a few representative examples of the architecture left behind by the Turks.

However, a number of other, secular Ottoman buildings have been preserved in Veroia, such as the Twin Baths of Sinan Alatas, a characteristic architecture of its kind, and the renovated Building of Administration and the Muslim School, which house today the Juridical Palace and a Greek school, respectively. The Ottomans also bequeathed to the city private buildings of smaller historic and architectural value, which lie today abandoned and poorly preserved. Therefore, their restoration and promotion is an urgent need that must be realized by all of us.